

**Проблема авторитету
в міжправославних
відносинах**

У цій доповіді я хотів би запропонувати деякі роздуми щодо нинішньої гарячої фази конфлікту навколо питання про надання автокефалії Православній Церкві в Україні. Безперечно, ми перебуваємо в ситуації кризи, в якій треба розрізняти кілька вимірів. Думаю, що тут доречно згадати назву конференції «Розсудливість і християнське життя», яка проводилась на початку вересня в монастирі Бозе на півночі Італії і в якій я також брав участь¹. Розсудливість в аскетичі — це важлива чеснота, яка допомагає боротись із зайвими емоціями. Саме розсудливість я б хотів покласти за основу цих роздумів.

У нинішньому конфлікті навколо Православної Церкви в Україні, безперечно, можна бачити різні аспекти: і політичний, і геополітичний, і церковно-політичний, і богословський, і канонічно-практичний. Тут можна довго перераховувати. Я б хотів тут поговорити лише про один із цих багатьох аспектів — про складні (можна сказати, «конкурентні») взаємини між двома центрами світового Православ'я — Константинопольським і Московським Патріархатами.

Майже 20 років тому, коли я був студентом Санкт-Петербурзької духовної семінарії, я написав реферат про відносини між Константинопольською і Руською Церквами в першій половині ХХ ст. Вже тоді це була актуальна тема. Ця сама тема стоїть у центрі уваги книги «Історії взаємовідносин Руської і Константинопольської Церков в ХХ

Доповідь на Міжнародній конференції «Стратегії примирення. Роль Церков в Україні», організованій робочою групою «Примирення в Європі — завдання Церков в Україні, Білорусі, Польщі та Німеччині» (Київ, 17–19 жовтня 2018 р.) за фінансової підтримки німецького Фонду «Реновабіс». Публікується зі скороченнями.

¹ Discernment and the Christian Life. XXVIth International Ecumenical Conference on Orthodox Spirituality. Monastero di Bose, 5–8 September 2018 in collaboration with the Orthodox Churches // Monastero di Bose [Electronic source] / URL: <https://www.monasterodibose.it/en/hospitality/conferences/orthodox-spirituality/1546-2018-discernment-and-christian-life/11926-ceiso-18-theme>.

столітті», виданої минулого року². Вона написана науковцями Православного Свято-Тихонівського гуманітарного університету. В ній розглядаються два важливих конфліктних моменти в історії цих відносин: підтримка Вселенським Патріархатом обновленців у 1920–30 рр. та його конфліктні відносини з Руською Православною Церквою Закордоном (РПЦЗ).

Обновленці штучно підтримувалися владою більшовиків і фактично припинили своє існування як структура після Другої світової війни. Що ж до РПЦЗ, яка складалася переважно з вимушених емігрантів з теренів колишньої Російської імперії, то вона існує і сьогодні (з 2007 р. у складі Московського Патріархату).

На мою думку, ці два приклади є визначальними для сприйняття російськими православними ролі Вселенського Патріархату в церковному житті ХХ ст. Для старшого покоління церковних ієрархів, які сьогодні ухвалюють рішення в Руській і Українській Церквах, спогади про ці два випадки конфліктних відносин з Константинополем є визначальними. Для нас же сам факт того, що конкурентні стосунки двох Патріархатів — Константинопольського і Московського — мають довгу історію і можуть розглядатись поза українським контекстом, вселяє певний оптимізм щодо виходу з нинішньої кризи.

Виходячи з цього контексту, я хотів би подивитись на проблему церковного авторитету (першості) в Православній Церкві з більш широкої перспективи. Строго кажучи, між Помісними Православними Церквами не існує сьогодні повноцінного богословського діалогу. Після Другої світової війни майданчиком для такого спілкування все ж можна вважати процес підготовки Великого і Святого Собору Православної Церкви, який, незважаючи на всі труднощі, відбувся у 2016 р. на Криті.

Офіційно цей Собор готувався з 1961 р., і в рамках цієї підготовки проходили передсоборні наради (1976, 1982, 1986, 2009) і працювали підготовчі комісії (1971, 1986, 1990, 1993, 1999, 2009). Вони проходили переважно в Шамбезі, центрі Константинопольського Патріархату в Швейцарії³.

Ця підготовка розпочалася в умовах холодної війни і часто мала характер діалогу, контрольованого з боку зацікавлених держав. Криза стосовно статусу Православної Церкви в Естонії призвела до 10-річної перерви (1999–2009 рр.) у процесі підготовки Собору. І лише завдяки поштовху, наданому Патріархом Константинопольським Варфоломі-

² Мазырин А., свящ., Кострюков А. А. Из истории взаимоотношений Русской и Константинопольской Церквей в XX веке. М.: Изд. ПСТГУ, 2017.

³ Поп.: Ionita V. Towards the Holy and Great Synod of the Orthodox Church. Fribourg: Institute for Ecumenical Studies University of Fribourg, 2014. 214 p.

єм і тоді новообраним Московським Патріархом Кирилом процес було розблоковано і врешті-решт Собор відбувся у 2016 р.

На жаль, Собор не продемонстрував єдності православного світу, тому що з різних причин у ньому не взяли участь представники чотирьох Помісних Церков — Антіохійської, Грузинської, Болгарської та Руської⁴. Також цей Собор так і не прийняв документа щодо процесу надання автокефалії новим Помісним Церквам. У рамках підготовчого процесу цей документ було в цілому погоджено, але, задля того щоб провести Собор у заплановані терміни, Предстоятелі Помісних Церков вирішили перенести його розгляд на майбутнє.

Тож за відсутності богословської єдності ознакою єдності між Помісними Церквами є спільне служіння Євхаристії. Воно відбувається під час спільних урочистих заходів, коли навколо служіння літургії збираються Предстоятелі та представники різних Помісних Церков. Київ неодноразово був свідком такого урочистого євхаристійного спілкування — зокрема, під час річниць Хрещення Русі (у 2008 та 2013 рр.).

Важливою ознакою взаємного визнання Помісних Церков є також використання диптиха. Це список, за яким Предстоятелі поминають один одного на літургії. Тут слід зауважити два аспекти.

З одного боку, в диптихах не згадується Предстоятель Української Православної Церкви. Причина полягає в тому, що наша Церква не має автокефального статусу. Маючи права широкої автономії, які часом перевищують права деяких автокефальних Церков, вона, проте, не має зазначеного статусу. У диптихах присутній лише Московський Патріархат (на 5-му місці), самокерованою частиною якого за своїм статутом є Українська Православна Церква.

З іншого боку, в диптихах відсутні як Київський патріархат, так і Українська Автокефальна Православна Церква. Причиною цього є невизначеність їхнього канонічного статусу, що, зокрема, стало в останні місяці темою для широкого обговорення.

Друге, на чому я хотів би наголосити, це різна послідовність Помісних Церков у диптихах. Зокрема, Грузинська Церква стоїть у московському варіанті диптиха на шостому місці, а в константинопольському — на дев'ятому. Критерієм цього є час визнання Грузинської Церкви як автокефальної. Для Руської Церкви це 1943 р., а для Константинопольської — 1990 р.

Загалом Константинопольський Патріархат обстоює своє право першості у православному світі, що традиційно втілюється в принципі *перший серед рівних* (лат. *primus inter pares*). Наповнення цього терміну суттєво від-

⁴ Див., зокрема, мою статтю про причини відмови з боку Руської Церкви: Bortnyk Sergii. Die Absage der Russischen orthodoxen Kirche: ein Bruch in der Orthodoxie? // Orthodoxes Forum, 31. Jahrgang, 2017, Heft 1+2, S. 55–62.

різняється залежно від зацікавленості сторін. З одного боку, Константинополь заявляє, що всі Помісні Церкви мають наочно являти єдність, яку православні християни сповідують у Символі віри: «Вірую в єдину Святу, Соборну і Апостольську Церкву». І ця єдність має втілюватись у повноваженнях першої особи, тобто патріарха Константинополя.

Для Константинополя важливим є також акцент на пентархії — пріоритеті п'яти давніх Церков, які згадуються в канонах Соборів і святих отців I тисячоліття. Усі інші Церкви, включаючи Московський Патріархат, вважаються «новими автокефаліями», які не мають такого значення, як давні Патріархати.

З таким розумінням не згодні в Московському Патріархаті, зауважуючи, що Помісні Церкви рівноправні між собою і жодна з них не має права втручатись у справи іншої. Зокрема, митрополит Іларіон (Алфеев), голова Відділу зовнішніх церковних зв'язків Московського Патріархату, неодноразово заявляв, що «Православна Церква — це конфедерація незалежних автокефальних Церков»⁵. Ключовим тут є термін *конфедерація*, який надає єднанню між Церквами якомога меншого значення — зокрема порівняно з унітарним і федеративним устроєм.

Для розуміння сучасних конфліктів у православному світі слід пам'ятати, що протягом кількох століть — із середини XV до початку XX ст. — Церква в Константинополі існувала в межах Османської імперії. Патріарх тоді користувався як церковною, так і світською владою. Він мав титул «мілет-баші», і його громадянська юрисдикція поширювалась на всіх православних жителів імперії.

У межах цих форм існування інші східні патріархи — Александрійський, Антіохійський та Єрусалимський — мали відверто підпорядковане значення. У цей період неможливо говорити про них як про цілком вільних очільників незалежних Помісних Церков. На моє переконання, саме з досвіду цього історичного періоду походить ідея ієрархічної піднесеності Вселенського Патріарха.

У цей час — починаючи з XV, а особливо у XVIII–XIX століттях — у Московській державі, а потім і в Російській імперії мало місце зовсім інше розуміння церковної влади. По-перше, Московська Церква перебувала в межах православної держави. Хоча державна влада й конкурувала часом із церковною, але Православна Церква мала тут статус державної. Саме тут втілювався принцип так званої *симфонії* між світською і церковною владою. Держава і Церква, умовно кажучи, відповідали

⁵ Див., наприклад: Архиепископ Иларион (Алфеев) прокомментировал интервью патриарха Филарета (09.09.2009) // Религия в Украине [Електронний ресурс] / URL: https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/1708-archiepiskop-ilarion-alfeev-prokommentiroval.html.

за тіло і душу суспільства, що було неможливим під мусульманською владою Османської імперії.

Важливими для питання авторитету в православному світі були також російсько-турецькі війни XVIII–XIX ст. Завдяки їм православні християни кількох нині існуючих Помісних Церков були звільнені від османського гніту. Тут можна назвати, зокрема, Грецію, Сербію, Румунію, Болгарію та Чорногорію. Саме російська держава принесла звільнення від іновірного гніту й покращення існування для Православних Церков цих країн і їхніх вірних.

Ситуація принципово змінилась у XX ст. На початку цього століття руйнуються обидві імперії — і Османська, і Російська. У результаті національно-визвольної боротьби Помісні Церкви Південно-Східної Європи отримують автокефалії. Багато вихідців із цих двох імперій опиняються в діаспорі. Це стає приводом для конкуренції і послаблення принципу «канонічної території». Він залишається для країн походження, але більше не є актуальним для діаспори і для існування православних християн в умовах нових національних держав. Саме ця перспектива висувається нинішніми канонічно невизнаними церквами України: звільнення від метрополії через революційні події замість цивілізованого відходу від «Матері-Церкви», вирішеного у діалозі з нею⁶.

Щодо першості у православному світі також доречно згадати відоме канонічне правило. Я маю на увазі 28-ме правило Халкидонського Собору (451 р.), яке проголошувало переваги Константинополя як Нового Рима⁷. Відповідно до цього правила, диптих змінювався з тієї причини, що Константинополь став містом «царя і синкліту (сенату)», тобто вищої державної влади. Церковні центри Александрії та Антіохії відсувались у почесному списку церковних центрів нижче, хоча й мали апостольське походження.

28-ме правило є одним із яскравих прикладів того, як один і той самий текст конкуруючі сторони розуміють зовсім протилежним чином. З одного боку, представники Константинопольського Патріархату стверджують, що вони, на відміну від слов'янських Церков, належать до церковних центрів, прямо названих у загальновизнаних канонічних правилах першого тисячоліття. З іншого боку, причина піднесення Константинополя — «міста царя і синкліту» — говорить про суто політичний чинник піднесення церковних центрів. Отже, коли політична ситуація змінюється, може коригуватися й диптих.

⁶ Саме таке бачення нав'язується Київським Патріархатом в «Історико-канонічній декларації Архієрейського Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату» (від 19 квітня 2007 р.).

⁷ Пор.: Говорун С. Н. Исторический контекст 28-го правила Халкидонского собора // Церковь и время. № 2 (27). 2004. С. 178–194.

Із цієї точки зору політичні умови існування Православних Церков радикально змінилися, коли Східні Церкви опинилися в Османській імперії, а московські князі стали царями й заявили про свій намір захищати православних на Сході. Російські імператори обов'язково належали до Православної Церкви та докладали значних зусиль для захисту, підтримки й утвердження Православної Церкви як у своїй країні, так і за її межами.

Ще одне важливе питання — це ставлення Церкви до світської влади, яке теж має неабияке значення в нинішньому українському конфлікті. На сьогодні Константинополь стверджує важливість державної підтримки церковних ініціатив. Протягом останніх місяців ми виразно бачимо це поважне ставлення до державної влади в Україні з боку Константинопольської Церкви.

Для церковно-державних відносин має суттєве значення також принцип, що зі зміною державних кордонів мають змінюватись і кордони Помісних Церков. На противагу цьому баченню Українська Православна Церква, як і Московський Патріархат в цілому, стверджує принцип відокремлення Церкви від держави. Зокрема, це означає заперечення автоматичної зміни церковних кордонів при зміні кордонів державних.

Від питання регулювання церковно-державних відносин ми можемо перейти до питання церковного права. На мою думку, суттєвою проблемою є той факт, що Православні Церкви у своїй сукупності не мають загальновизнаного актуального церковного законодавства. На сьогодні Православна Церква користується збіркою правил першого тисячоліття християнської історії. Принципом, за яким застосовуються норми того часу, є прецедент. Тобто ми застосовуємо ці норми за аналогією, не маючи чіткого загальновизнаного фундаменту для їхнього застосування сьогодні.

На мою думку, це важлива проблема. Зазвичай ми користуємося терміном «канонічна Церква», — це стосується всіх Помісних Церков, які входять до згаданого раніше диптиху. Але ми не маємо загальновизнаного, в тому числі сторонами потенційної чи реальної суперечки, фундаменту для застосування церковних правил.

Зокрема, ця проблема дається взнаки на рівні спілкування між Помісними Церквами. Останні рішення Синоду Константинопольського Патріархату посилаються на його право приймати апеляції від ієрархів інших Церков, якщо певна проблема не знаходить рішення на місцевому рівні. Минулого тижня ця норма була застосована до «колишнього митрополита Філарета»⁸. Руська Православна Церква кваліфікувала ці

⁸ Маються на увазі рішення Священного Синоду Константинопольського Патріархату від 11 жовтня 2018 р.

рішення як незаконні. Отже, і на рівні судової влади ми сьогодні не бачимо справжньої єдності у світовому Православ'ї. Принципи прийняття і розгляду апеляцій, як і сама можливість таких апеляцій, викликають дискусію.

Загалом на світовому рівні ідентичність православних часто спирається на дещо романтичне розуміння принципу соборності. Цей принцип розроблявся у 2-ій половині XIX ст. Олексієм Хомяковим і його послідовниками. Вони підкреслювали, що, на відміну від юридизму і вертикалі влади в Римо-Католицькій Церкві, Православна Церква цінує принцип свободи і соборного прийняття рішень. Крім усього іншого, тут утверджувався пневматологічний аспект, коли Церквою керує Святий Дух, а не формалізм тих чи інших церковних правил. Такий підхід був допустимим за умов підпорядкованості Помісних Церков світській державній владі, але стає проблематичним сьогодні.

Сьогодні Помісні Церкви існують у досить вільних умовах щодо держави. Завдяки принципу відокремлення Церкви від держави державні органи значно менше втручаються в церковне життя. І за цих умов нерозвиненість церковного законодавства на загальноправославному рівні стає суттєвою проблемою. Ситуація з Церквами в Україні є лише яскравим проявом цієї загальноправославної проблеми.

Чи маємо ми взірці для розв'язання перелічених проблем? Я думаю, що так, і зокрема завдяки діалогу з Католицькою Церквою. Ще з 1980 р. функціонує Змішана міжнародна комісія з богословського діалогу між Римо-Католицькою та Православною Церквами. До неї входять представники всіх чотирнадцяти загальновизнаних Помісних Православних Церков.

Останні пленарні сесії відбулись у 2014 р. в Аммані (Йорданія) і в 2016 р. в К'єті (Італія), і обидві були присвячені саме темі «Примат і синодальність у Церкві». Тобто те, що в XIX ст. протиставлялось як головна ознака відповідно Католицької (примат) і Православної (синодальність) Церков, тепер розглядається у взаємозв'язку. Крім того, минулого року я особисто брав участь у конференції у Фрібурзі, де обговорювалася тема синодальності в Католицькій і Православній Церквах⁹.

Нинішній папа Франциск багато говорить про синодальність у Католицькій Церкві. Православним, навпаки, на загальноцерковному рівні не вистачає узгодженої позиції щодо примату (першості) й авторитету. Чи зможуть Помісні Православні Церкви говорити одноголос-

⁹ Див.: Switzerland. UOC DECR representatives participate in conference whose theme was Synodality and its Implementation // Відділ зовнішніх церковних зв'язків [Електронний ресурс] / URL: <http://vzcz.church.ua/en/2017/11/22/switzerland-uoc-decr-representatives-participate-in-conference-whose-theme-was-synodality-and-its-implementation>.

но? Чи вдасться сформулювати таке розуміння першості, яке б влаштувало всі Помісні Церкви? Чи вийде у православних посилити якість синодальності на всіх рівнях — Помісної Церкви, єпархії, парафії? Саме ці питання по суті виявляються в нинішній кризі міжправославних відносин на території України.

Але грецьке слово «κρίσις» означає «рішення» або ж «поворотний пункт». Чи стане нинішня криза поворотним пунктом до покращення спілкування між Православними Церквами? Це питання залишається відкритим, а останні події, на жаль, свідчать скоріше про протилежне.